

Milli taryhymyzyň ajy sahyparyndan

1916-njy ýylyň desembrinde Rus generaly Madritowyň Gürgen Türkmenleriniň üstüne geçiren ganly ýöriş barada

1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda Gökdepe galasy syýnandan 11 aý soňra şol ýylyň 9-nji dekabrynda Orsýet bilen Eýran arasynda «basylyp alnan topraklary özara paýlaşmak hakyndaky ylalaşyga» gol çekilýär. Bu şertnama «Ahal» şertnamasy diýlip-de at berilipdir. Şol esasynda Türkmen topragy Orsýet patyşalygynyň täsir sferasyna girizilýär.

Eýranda möwç alan konstitutsiýon (meşrute) ugrundaky hereketi basyp ýatyrmaq üçin ruslaryň dikmesi bolan gajar patyşasy Mämetaly şa, täze esaslandyrylan parlamenti oka tutdurýar we diktatorçylyk bilen häkimiýeti dolnadyrmak isleýär. Ýurtda oňa garşy uly möçberde gozgalaň başlanýar. Bu herekete Türkmenler-de gatnaşýar. Astrabatda Türkmenler atly toparlary bilen ýygnaşyp, özleriniň bu ynkylyby herekete goldaw berýändigini aýan edýärler. Eýranly taryhçy A.Nevayi bu barada Sari şäherinden Tahrana ýollanan bir telegrammany öz kitabynda ýerleşdiripdir.¹ Onda şeýle diýlipdir:

«Astrabatdan köp hat gelýär. Adamlar jany-teni bilen diktatora garşy göreşjekdikleri barada kepen geýip, metjitlere ýygnaşypdyrlar. Ýomutlaryn serdary Kafî, iki müň atlysy bilen şähere geldi. Astrabadyň her ýerinde ýomut atlylaryny görse bolýar. Heý-de wagşy Türkmenlerden yýza galyp bolarmy?»

¹ اسناد تاریخی وقایع مشروطه ایران ص ۸۶: ع. نوایی (A.Nevayi: Meşrute wakalarama degişli dokumentler. S. 86)

diýip, şol dokumentiň soňky sözleminde, Türkmenlere garşy ýigrenç-de agzalýar. Meşrute ynkylabyna Türkmentsähranyň görnükli din wekilleri Osman ahun, Rejep ahun, Toýjan hajy, Sapar ahun, «meýlis=mejlis» lakamly Abdýlla we Annajan ahun dagy goldaw berýärler.

1910-nji ýylda Mämetaly şa häkimiýetden agdarylandan soňra mejlise geçiren 2-nji döwür saýlawlarda parlamente öz wekillerini ibermäge Türkmenlere-de hukuk berilýär. Bu karar soňra ýatyrylýar. Mejlisiň 2-nji döwür saýlawlarynda Türkmentsähranyň Başýuska obasyndan görnükli ruhany, Buharada okap gelen Annajan ahun Ýaraly wekili bolup saýlanýar.

Annajan ahun²

Annajan ahunyň mejlise wekil bolup gidýändigini basrasynda, Astrabatda Britaniýanyň Reşet şäherindäki konsulhanasyna ýyzy giderli raport berip duran Wekil-ut dowle Maksudlu 1910-nji ýylyň 7-nji ýanwarynda şeýle harbar beripdir:

«Türkmen täjiri Annamuhammet wekil bolup Tahrana gidýärö oňa aýda 100 tümen aýlyk beriljek.»³ Bu barada Tahrandaky Britan ilçisi Sir Barjklý, Angliýanyň daşary işler ministri Sir Eduard Germi,ýe ýörite raport iberipdi. Şonda Türkmenler bilen merkezi hökümetiň arasynda bolup geçýän gapma-garşylyklara hakynda-da maglumat berilipdir.⁴

² Annajan ahun takmyn 1881-nji yilda doglupdir.

³ Muhaberat (raport)Astrabat. I.Tom. 179.s

⁴ انقلاب مشروطه در استرآباد جلد دوم ص ۷۰۳: اسدالله معطوفی

Ruslaryň Türkmenäähra göçürlip getirilşi

1907-nji ýyldan başlap Orsýetden «Malagan» diýlýän işçileri Türkmenäähra göçürüp getirip, mes-mele topraklardan paýlap berip, ekerançylyk etdirip başlaýarlar. Olara dura-bara Türkmenleriň öre ýerlerine-de göz dikip, talaňçylykly edip başlaýarlar. Olar ruslaryň Astrabatdaky konsuly Yvanow, harby güýçleriniň komandiri Pataýew şeýle-de Kümmetgowuzdaky rus komisýasynyň emeldarlary goldaw berýärler. Lianazow diýen rus täjiri Hazar deňziniň balyk we işbil söwdasyny doly öz eline geçirýär. Ermeni täjir Koçılan bolsa Başýuska, Süýjiwal we Omçaly oabalarynyň ýerlerini basyp almaga syýnanşýar.

Bu döwrüň wakalary barada Maksudlu gymmatly maglumatlar berýär. Şolardan käbirleri:

Jafarbaýlaryň abraýly ýaşullarynyň ýersiz ýere tussag edilşi barada
16.noýabr 1908

«Hojanepesde ýaşayan Türkmenleriň abraýly ýaşuly ruhanisi Owgan gazy Astrabada baranda rus konsuly tarapyndan tussag edilýär. Muña Garasuwda öldürilen rus soldatlaryň gan bahasyny jafarbaýlyň tölemändikleri sebäp edilip görkezilýär. Owgan gazynyň tussag edilen habaryny eşiden jafarbaýlar Astrabatdaky rus konsul hanasynyň önüne ýygnanşýarlar. Kosul Dolgpelow meseläniň ulalmagyndan howatyr edip Owgan gazyny boşadyp ony 10 sany kazak esgeri bilen Kümüşdepä ugradýar.» (s 79)

Türkmenlere deňze gaýyk salmaga rugsat berilmeyär

20 oktiýabr 1910

«Rus konsulynyň Kümüşdepedäki adamsy Molla han, Astrabada gelip, Mazenderanly hanlarynyň jafarbaý serdarlary bilen görüşmek üçin olary Sary şäherine çagyrandygyny aýdyp, Türkmenleriň Kürtmähelle-liler bilen dawaly bolandyklary üçin, ýerden däl-de deňiz arkaly Sara gitmek isleýändigini mälim edýär. Kosul Yvanow, deňze gaýyk salmaga Türkmenlere rugsat bermeýär. (s.229)

Ermenileriň, Türkmenlerden basyp alan ýerleri satyşlary hakynda

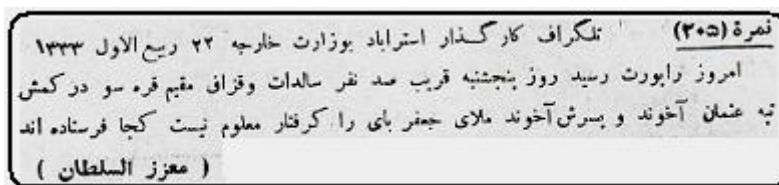
9 mart 1911

«Kümüşdepeli Türkmenler, Kümnetgowzuň töweregindäki ekerançylyk ýerleri rus komissarynyň dosty bolan Yshak diýen ermeniden satyn almaga mejbur bolýarlar. Kimdir biri ondan: -näme üçin biz öz ýerlerimiz senden satyn almalý bolýarys-diýip soranda, ol Gürgen topragy köpden bäri biziň erkimizde, biz bu ýerleri basyp aldyk- diýip jogap berýär. (s.253)

Meşruteçileriň tussag edilişi

28 sentýabr 1911

«Rus konsuly 50 sany jigidi (soldaty) bilen Kümüşdepä baryp, 3 sany Türkmeni meşrutaçy diýip tussag edip, Mämetaly şanyň erkinde goýýar. Käbir Türkmenler gaçyp atmagy başarýar.» (s. 282)⁵

Astrabatdan daşary işler ministerligine ýollanan bu telegrammada Osman ahunyň we ogly Ahun mollanyň ýüz sany kazak we rus saldaty tarapyndan näbelli bir ýere alnyp gidilendigi habar berilýär.⁶

Ýene ermeniler hakynda

11 aprel 1912

«Goçilan (Koçilan) ermeni, birnäçe Türkmeni aldap, ýa-da para-peşgeş bilen üç ýyldan bäri Omçaly obasynyň ýerlerini 25 ýylyna kireýne alýar. Mundan habarly bolan jafarbaýlar oňa garşylyk görkezýärler... Orsýetden göçürliip getirilen işçiler (malaganlar) Garasuwuň töweregindäki ýerleri basyp alýarlar...Ermeniler Ýylgaýlaryň ýerlerini alýarlar. Ylat rus konsulyňa şykaýat edýär, emma konsul olaryň arzalaryny diňlemeýär. Bir topar Türkmen aksakgallary öz ýagdaýlaryny bildirmek üçin Britan ilçihanasyňa ýüz tutjakdyklaryny aýdýarlar.» (s.306)

⁵ Hojanepesde Şoh bayň tamında yerleşen Mämetaly şanyň, meşrutaçılar bilen hizmetdaşlık edýänlikde tussag edilen bir topar Türkmeni dardan asdırıpdır diýen gürrüň bar.

⁶ Kitab-e sebez. Neşir tarih İran neşriyatı. Tahran. 1363. S.69

5 maý 1913

«Orsýetli Lianazowyň şikayaty esasynda, deňizden rugsatsyz balyk awlan 4 sany Türkmeni Astrabada getirip, tussag edýär.» (s.356)

2 awgust 1913

«Ekerançylyk etdyrmek maksady bilen 200 sany rus Kümmetgowza göçürliip getirilýär. Komissar olary Deşt halka diýen ýerde, gökleňleriň topragynda ýerleşdirýär.» (s.367)

26 dekabir 1913

«Kümmetgowza göçürliip getirilen 500 sany rus ekerançylyk edip başlaýarlar.» (s.381)

29 ýanwar 1914

«Awanes diýen ermeni, rus daýhanlaryny Akgalanyň töweregine getirip, olara ýer berip ekerançylyk etdyrýär. Ýylgar we daz Türkmenleri oňa garşylyk görkezýärler. Awanes zor bilen Türkmenlere bir kagyza möher basdyrdyp, bu ýerler rus komissarynyňky diýip, ykrar etdyrmäge olar mejbur edýär.» (s.387)

26 mart 1914

«Kümmetgowuzdaky rus komisýasynyň komissary, polkovnik Mahmud aga diýen birsi bilen bilelikde hat-petek dogurlap, daz, gojuk, ganýokmaz ýaşullaryna möher basdyryg, Gürgen derýasynyň töweregindäki ähli ekerançylyk ýerleriniň rus döwletiniňki didirmekçi bolýar. Soňra olar bu ýerlere müňden gowrak rus maşgalasyny göçürliip getirýärler.» (s.388)

23 iýun 1914

«Rus komissary güýz paslynyň başyna çenli Kümmetgowza iki müň sany rus işçisiniň göçürliip getiriljegini bildirýär.» (s 402)

2 iýul 1914

«Astrabadyň häkimi Emir Agzam bilen rus komissarynyň arasynda şäheri kim dolandyrmaly diýen meseläniň üstünde jedel höküm sürýär. Her iki tarap öz güýjüniň köpdügini görkezmek üçin Türkmenlerden peýdalanyp, olary şähere ýa-

da kentlere çozmaga meçöw berýärler, soňra bu ýerlerde asudalygy berkarar edýän edip özlerini görkezmek üçin Türkmenleriň üstüne çozýarlar. İndi Türkmenler olaryň bu aldawaç mekrine düşünýärler.» (s. 403)

5 iýul 1914

«Rus konsuly ermeni Koçilandan arka çykyp, onuň Başýuska obasynyň ilersindäki ekerançylyk ýerlerini, Türkmenler ykrar eder ýaly, Owgan gazy bilen Aba ahuny Kümüşdepeden Astrabada çagyryp, kagyza möher basdyrjak bolup, olara haýbat atypdyr. Türkmen ýaşullary bu haýbatdan gorkman, bu topraklar Türkmenleriň, ony Koçilan aldap aldy-diýýärler. Konsul bu iki adamyny tussag edýär.» (s.403)

Birinji jahan urşy we Türkmenler

1914-nji ýyldaky 1-nji dünýä urşunyň ody Türkmen topragyna-da öz täsirini ýetirýär we özerkinligini gazanmak ugrundaky göreşlerini ýygjamlaşdyrýarlar. Bu barada 1916-nji ýylda Etrek-Gürgen Türkmenleriniň arasyndan bolan rus diplomaty G.F. Çurkin, Peterburga ýollan telegrammasynda şeýle diýýär: «Şu günler Türkmenler öz içerki işlerinde bütinleý erkin bolup, olar merkezi hökümete salgyt tölemän gelýärler.»⁷

Urşa esger ýygnamak maksady bilen Orsýet patyşasy 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda perman çykarýar. Şonda her ýedi öýden iki sany adam hem at berilmeli edilýär. Türkmenler bu perman açykdan-açyk garşylyk görkezip gozgalaň turuzýarlar. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin awgust aýynyň 15-i we 16-sinde Türkmenler Çekişlere esger ýygnamaga gelen ruslary oka tutýarlar, Çat bilen Çekişleriň arasynda çekilen telegraf simlerini goparýarlar soňra toparlaýyn Gürgene tarap göçüp gaýdýarlar.

⁷ Atayev. Hummat: Eyran Türkmenleriniň azatediş gozgalaňy. Paesça terjimesinden

Türkmenleriň öňde baryjy ýolbaşçylaryndan Hajybaba, Babagýlýç, Mergen arçyn dagy milli döwlet gurmak ugrunda berk göreşýärler. Rus hem pars çeşmelerinde olar pantürküst hökmünde garalanýar. Olaryň bu maksatlary barasynda Tahranda çap bolýan «Etelaat» gazeti soň-soňlar, 1942-nji ýylda Türkmenlere garşy töhmet atyjy bir makalasynda, guruljak bu milli Türkmen döwletiniň ýokary organlaryna saýlanjak adamlarynyň atlarynyň bilinýändigini ýaňsydýar.

Etrek-Gürgen Türkmenleriniň aýaga galmagyna sebäp bolan ýene bir meselede Gürgen jülgesine köp sanly ruslaryň göçürliip getirilmegi we olara Türkmenlerden basylyp alnan ýerleriň berilmegi bolýar. 1907-nji ýyldan başlan bu prosesini dowamynda ýagny 1914-nji ýyla çenli jemi 2.200 rus maşgalasy Sahra göçürilýär we bir topar rus kloniýalar/obalary emele getirilýär. Şolardan häzirki Bendertürkmeniň gündogaryndaky Garagaşly obasynyň ýanyndaky «Yvan abad» kloniýasynda 1975-nji ýyllara çenli ruslar ýaşaýardy.

Etrek-Gürgen Türkmenleriniň göreşi, bir tarapdan göçürliip getirilen bu gelmişeklere, aýry tarapdan Astrabadaky rus konsuly we Eýran häkiminiň zulmuna garşy gönükdirilipdi. Bu barada Maksudlu şeýle maglumat berýär:

«1916-njy ýylyň sentýabrynda Türkmenler bu kloniýalara garşy hüjüm edip, birnäçe gezek rus goşunlary bilen çaknaşdylar. Türkmenler Akgalany öz esasy karargählerine öwürýärler, emma rus goşuny olaryň üstüne agyr ok-ýarag bilen hüjüm edip, bu ýeri basyp alýar. 25–29-njy sentýabr aralygynda Türkmenler birnäçe rus obasyny otlap, olaryň bu ýerden ýok bolup gitmeklerini isleýärler. Söweş bütin oktiýabr aýynda dowam edýär. Çatdan, Kümmede barýan 150 atly, iki sany top hem-de 3 sany pilýmotdan ybarat rus harby kerwönine Türkmenler hüjüm edipdirler. Öýlän sagat 1-den gije 8-e çenli dowam eden atyşyklarda, birnäçe rus ofiseri we esgeri heläp bolýar. Bu herekete Mergen arçyn bilen, Aman ýolbaşçylyk edipdir. Türkmenler şeýle-de Astrabat-Çekişler aralygynda çekilen telegraf simlaryny-da goparypdylar, köprüleri ýumrupdylar. Noýabr aýynda Babagýlýç, Şyýhy han Düýeji we Esen hanyň

ýolbaşçylygynda ýygnan atabaý, jafarbaý Türkmenleri, Hazar ýakasyndan Kümmetgowuza çenli aralykda ruslar bilen çaknaşýdylar.

Akgalanyň telegraf simleriniň goparlandygy baradaky raport (Eyraniň merkezi dokumentler arhiwinden)

1916-njy ýylyň noýabr aýynyň 4–11-i aralygynda Hazar deňziniň balyk we işbil söwdasyny öz elinde saklap gelyän rus täjiri Lianazowyň şereketine Türkmenler hüjüm edýärler, onuň ambarlaryny otlaylar. 2-nji dekabrdä Türkmenler batyrçaýlyk bilen ruslaryň 3 rota/gruhaandan, tophanadan hem 400 düýeden ybarat harby kerwenine hüjüm edýärler.»⁸

Türkmenleriň bu gozgalaňyna Osmanly döwleti-de ýardam bermäge syýnaşyp, öz wekillerini Türkmenleriň arasynda iberipdi. Bu barada Eýranyň milli dokumentler merkezinde birnäçe gymmatly maglumatlar saklanýar.

Türkmenleriň gozgalaňyny basyp ýatyrmak üçin Türküstanyň harby gubernatory **Kropatkin**, Syrderýa oblastynyň gubernatory general **Madritovy** Gürgene iberýär. Agyr ýaraglar, plemiyotlar bilen ýaraglanan Madritovyň otrýadyna Astrabatda gulluk edýän polkovnik **Tabavovyň** we Gürgende (K.Gowuzda) gulluk edýän polkovnik **Strýalkoskiniň** topary-da goşulýar.

1916-nji ýylyň dekabrynda başlanan harby misiýanyň ilkinji maksady gozgalaňa ýolbaçylyk edýän Türkmenleri ýok etmek, olaryň ok-ýaragyny almak, mal-garalaryny talamak we fronta adam ýygnamak diýilip yglan edilýär. Misiýanyň ýörişi Etrekden, Gürgene, günbatardan-gündogara Çekişlerden

⁸ Maksudlu. Şol eser

Astrabada çenli bellenýär. Bu ýereler zarba urmak üçin niýetlenen üç rota bir wagtda hüjüme geçýär.

General Madritov 4-nji dekabrdä Astrabadyň etegindäki Akgalany basyp alýar we ol ýerde harby baza döredýär. Madritovyň ýolbaşçylygyndaky goşun nirä barsa ýakyp-ýykyp, adamlary ýesir alyp, mal-garany talaýar. Annamuhamet(Garaş) hanyň ogly Han Ýomudyň habar bermegine görä Madritovyň operatsiýasynda 5 müň tohum at, 100 müň goýun, 4.800 düýe, 2.500 sygyr haly, keçe we kümüş talanýar, hut Madritovyň özi 64 put kümüş bilen agramy 82 puta baryp ýeten hallary talaýar.⁹ Tiz wagtyň içinde harby suduň karary bilen onlarça Türkmen atylyp öldürilýär.

Türkmenleriň gozgalaňy basylyp ýatyrylar. Talanan mal-garalaryň Orsýete alnyp gidilmegi üçin 1917-nji ýylyň 4-nji ýanvarynda ýörite üç sany komitet döredilýär. Eýranyň Daşary işler ministerliginde saklanýan arhiv materiallaryndan mälim boluşy ýaly, ruslaryň Türkmen topragyny basyp almagy, Gürgen Türkmenleriniň Zakaspi oblastyna göçürilmegi, Gürgen derýasynyň araçäk bellemegi we Akgalada gümrükhana bina etmegi makasat edinipdirler.

Gozgalaňy basyp ýatyrmagy gatnaşan harbylara minnetdarlyk üçin Gürgeniň bol hasylly topragyny rus harbylaryna we göçürlipligini getiren Malaganlara paýlap bermek barasynda Türküstanyň harby gubernatorynyň maýory Sobors ýörite perman berýär.

Türkmenleriň şeýle talanmagyna, horlanmagyna göz ýumup durup bilemdiklerem bolupdyr. Rus goşunynda gulluk eden we polkovik derejesi alan Han Ýomut, Türkmenleriň wekili hökmünde Aşgabat oblast komissarlygyna telegramma ýolap, Türkmen topragyndaky harby operatsiýanyň haýal edmän ýatyrylmagyny, talanan mal-garalaryň eýelerine gaýtarylyp berilmegini, ýörişde ýetirilen zyýanlaryň öweziniň doldurylmagyny berk talap edýär:

⁹ Turkmenovedeniya jurnali. Aşgabat 1927. Nr.1. s.15

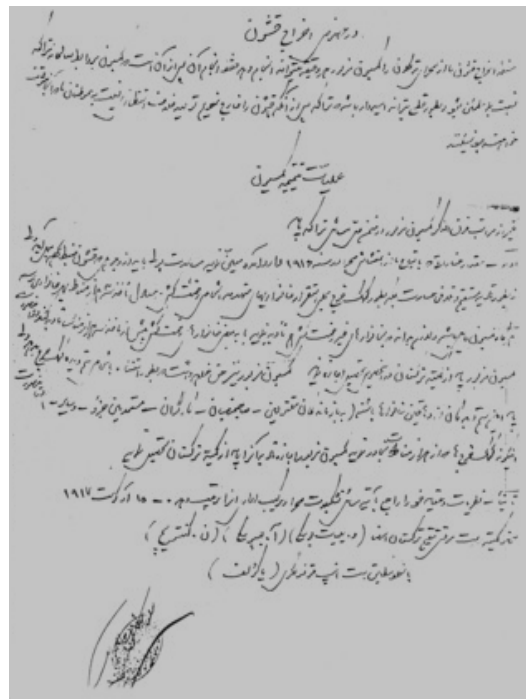
«Türkmenleriň arasynda häzir açlyk hökümi sürýär, Türkmenler bilen gadagan edilen söwda gatnaşyg gaýtadan ýola goýulmaly, bu işi ruslaryň Gürgendäki harby komandiri ýerine ýetirmeli»

diýip, Türkmenleriň wekili Han Ýomut telegrammasynda nygtaýar.¹⁰

Bir tarapdan Türkmenleriň göwnini tapmak, olaryň geljekde ýene-de turaýmagy ahmal gozgalanynyň önüni almak makasady bilen, aýry trapadan bolsa Orsýetde patyşa garşy gozgalaňlaryň möwç almagy netijesinde dörän howply ýagdaýy köşeşdirmek üçin, Türkmenlere berilen zyýanyň öwezini doldurmaga syýnansylýar. Aşgadaky dokumentde rus harbylarynyň Gürgenden çykarylmaladygy görkezilýär, ýöne geň tarapy Türkmenlere däl-de, ruslara ýetiren ziýanlaryň! Türkmenlerden basylyp alan pullardan tölenmelidigi aýdylýar. Ynha şol komisýanyň kabul eden karary:

Goşunı çikarmak barada
Biziň goşunımızyň Türkmenşahradan çikarmak meselesine komisyia islän wagty seredip biler, yöne Türkmenler bilen biziň aramızda prahatçılık hökümi süren yagdayına göz yetiren bada onı durmuşga geçirip biler. Biz çikyp gaydanımızdan soňra Türkmenleriň biziň rayatlarımıza kıynçılık döretmez yalı bomalı.

Komisyanıň gelen netijesi
1-njiden: 1916-njı yıldıki gozgalanda biziň rayatlarımıza yeten ziyanyň mukdarı kesgitlenmeli, olara yeten ziyanyň öwezini, goşunıň toplan pulundan tölenmeli, her hojalığa 3 müň manat berilmeli, köpräk tölejek bolsa Türjüstan komitetinden rugsat almaly (ölenleriň galanlarına, harbılara, işçilere...) kömek berilmeli;
2-njiden: Türkmenşahranyň geljekgi administratsiyasını düzmeli. 15 avgust 1917 Türküstandaki wagtlayın hökümetiň agzaları V.Yliya Yoveski, A.Lipovetski, N.Konstaninoviç Konsuluň orunbasarı Yakovlov

Eýranyň milli arhiv merkeziniň № 4216 dokumenti

¹⁰ Bu telegrammanıň dolı mazmunını makalanıň ahırında okap bilersiňiz.

General Madritowyň
Etrek-Gürgen Türkmenlerine garşy
jeza beriji operatsiýasý baradaky dokumentler¹¹

№ 115

Syrderýa oblastynyň harby gubernatory general-leýtenant Madritowa
Türküstan harby okrugynyň goşunlarynyň komandýusçisi Kuropatkiniň
buýrugy. 2-11—1916-njy ýyl.

№ 3564

Şu ýylyň 25-nji iýunyndaky belent buýrukda talap edilýän işçileri bermekden boýun gaçyryp, türkmenleriň ýomutlar taýpasy Persiýanyň Astrabat welaýatynyň çäklerine göçüp gitdiler. Belent erk-islege meýletin boýun egmek barada Zakaspi oblastynyň naçalniginiň eden öwut-nesihaty oňyn netijeler bermedi, soňra bolsa ýomutlar ilkişada Gürgen derýasynyň jülgesindäki rus obalarynyň üstüne, ondan soň bolsa biziň kiçeňräk harby bölümlerimiziň üstüne çozmak bilen, öz ellerine düşen ýaraly aşaky çinlerimizi wagşylyk bilen gynap, pitneçilik hereketlerini etdiler.

Pitneçi ýomutlaryň garşylyk görkezmegini syndyrmak hem-de olary degişli suratda jezalandyrmak maksady bilen, men ýaragly ekspeditsiýa iberip, korpus komandiriniň hukuklarynda oňa naçalnik bolmagy siziň alyjenabyňyza tabşyryýaryn.

Ekspedisiýon otrýadyň güýçleri we guralyşy: 5 batalon pyýada goşun, 12/5 sotnýa atly esger, 8 atly-razvedka komandasy (700-e golaý adam), 18 top, 13 pulemyot we üç otrýada—Çekişler (podpolkovnik Derfel'den), Astrabat (polkovnik Gabaýew) we Gürgen (polkovnik Stržalkowskiý) otrýadlaryna bölünen 1/2 sapýor rotasy. Mundan başga-da, Kümüşdepe, Hojanepes hem-de Garasuw obalaryny goramak üçin 90 atly razvedkaçy bilen iki rotany ibermek

¹¹ Türkmenistanyň taryhi boiunça Hrestomatia sahipa 222-230

barada buýruk berildi, olar Garasuwa baryp duşerler we polkovnik Gabaýewiň tabynlygynda bolarlar, baryp düşmeli wagty 9—10-njy noýabr...

Hereket üçin maksatlar: a) eger olar söweş hereketlerinde öldürilmeseler, baştutanlaryň baryny tussag etmeli, b) ok atýan hem-de sowuk ýaraglaryň hemmesini almaly, c) ähli ýabylary almaly, d) ähli mallaryň ýarysyny almaly, e) öýleriň ýarysyny almaly we f) № 220 buýrukda bellenen sanda işçileri toplamaly.

Ekspedisiýanyň hereketleriniň umumy plany. Demirgazykda we günortada Etrek bilen Gürgeniň hem-de günbatarda we gündogarda Çekişler—Astrabat ýoly bilen Karkadyr belentlikleriniň arasynda olaryň öri meýdanlaryny gabamak maksady bilen üç tarapdan otrýadlaryň bir wagtyň özünde hereket etmegi. Her hili garşylyk görkezilmegini çalt syndyrmaly we gozgalaň turzanlary doly boýun egdirmeli.

Hereketleriň iň möhüm esaslary: a) ownuk böleklere bölünmeli däl; b) atly atyjylaryň atly hereket etmeginden pyýada hatarda hereket etmegine gowy ynanmaly; c) ownuk atly bölümleri ibermeli däl; d) atly bölümleriň ilkinji derbidagyn edişlerinden soň, kazak goşun bölümlerine giň hereket meýdanyny açmaly, hereket etmek üçin kazak bölümlerine atly atyjylary, pyýada hatarda hereket etmek üçin bolsa pulemýotlary bermeli, e) ýomutlar biziň ot açmagymyzdan öz atlaryny gorarlar we ýükli araba kerwenlerimiziň we olary goraýjylaryň üstüne uly toparlar bolup çozup ugrarlar; biziň goşunlarymyzyň tylyndan zarba urmak üçin aýratyn-da ownuk komandalar olaryň daşyndan aýlanyp geçerler; şona görä-de «öne» hereket edilende biziň otrýadlarymyzyň takmynan ýedi günlük «bazasy» öz ýanynda bolmalydyr; f) hemme tarapdan üstüne çozulmagyna her bir otrýad gündiz-de, gije-de garaşmalydyr, 1873-nji ýylda Çendiriň eteginde general Golovaçýowyň otrýadynyň üstüne ýomutlaryň çozuşyny ýatda saklap, gijesine aýratyn-da hüşgär bolmak gerek, j) eger duşman «Galany» (laýdan gurlan berkitme) eýelese, onda munuň özi biziň üçin amatly bolar, emma böwsüşleriň ýeterlik bolmagy üçin hüjümi yhlas bilen taýýarlamak

gerek; yza çekilişini önünü gabamak barada çäreler görmeli, ýogsam ýomutlar gaçarlar; h) aýallara we çagalara garşy däl-de, erkek adamlara garşy söweşmeli, zulum etmäge ýol bermeli däl, günäkärlere berk temmi bermeli, emläkleri, aýratyn-da keçeleri we öýleri otlamaga hiç bir halatda ýol bermeli däl. Esir alnan adamlary, ele salnan mallary we öýleri tabşyrmagyň tertibini Zakaspi oblastynyň naçalnigi bilen ylalaşyp kesgitlemeli, ýomut atlaryny aýratyn-da aladaly idetmeli, munuň üçin önünden ot-íým taýýarlamaýy hem-de Krasnovodsk uýezdiniň gyrgyzlaryndan çopanlar tutmaly...

Gol çeken general-adýutant Kuropatkin.

Vosstanie 1916 g. e Turkmenii... — S. 110—113.

№ 116

Yglan etmäge degişli däl.

Gürgen ekspedision otrýady boýunça buýruk № 15

Kümmethowuz şäheri, 1917-nji ýylyň 4-nji ýanwary

§1.

Pitneçileriň elinden alnan mallary kabul etmek we gowşurmaly ýerine tabşyrmak üçin hem-de ýomutlaryň ähli ýabylaryny, mallarynyň ýarysyny we öýleriniň ýarysyny garamat üçin general-maýor Volkovnikovyň başlyklygynda we agzalar: polkovnikler Stržalkovskiden, Mihaýlovdan, goşun starşinasy Zaýtsevdan, podpolkovnik Derfel'dinden we otrýad kontrolýory jenap Bažinden ybarat sostavda bellenilýän komissiýa 3 komissiýa bölünip, ýagny 2 ýerli (Kümmede we Garasuw-da) we göçme komissiýa bolup hereket etmelidir.

General-maýor Volkovnikov şu ýylyň 6-njy ýanwaryna çenli iş planyny işläp düzmelidir we tassyklamaga bermelidir.

§2.

Degişli ýerine tabşyrmak üçin ähli düýeleri we türkmen arabalaryny goşun bölümleriniň we edaralarynyň naçalnikleri iki hepdelik möhlet içinde Kümmede

şäherindäki komendanta tabşyrmalydyrlar. Şu buýrugyň ýerine ýetirilişi hakynda habar bermelidirler.

Vosstanie 1916 e. Turkmenii... — S, 179—180.

Gürgen ekspedision otrýadynyň naçalnigi general-maýor Madritov.

№ 117

Zakaspi oblastynyň naçalnigine Russiýanyň Persiýadaky serhet komissary

Mihaýlowyň 1917-nji ýylyn 6-njy fevralyndaky № 268 raporty

Komissarlygyň sebitlerinde pitne turzan ilatyň hem-de oňa kömek beren ilatyň ýaragyny, malyny we öýlerini rekvizisiýalamak üçin meniň başlyklygym astynda ilkişada bir komissiýa döredildi, emma general Madritovyň otrýadynyň bu ýere gelmegi bilen, jezalandyryjy otrýadlar tarapyndan zor edilip alynýan ýaragyň, malyň we emläkleriň gelmegi örän köpelip başlady, şoňa görä-de Gürgen otrýadynyň buýrugy boýunça dört komissiýa: Gara suwda bir, Akgalada bir we Kümnet-howuzda hem bir komissiýa döredildi, özünem olaryň biri ýaragyň, öýleriň hem-de emläkleriň rekviziýa edilmegine, beýlekisk malyň rekviziýa edilmegine ygtyýar edýärdi, şol komissiýalaryň iň soňkusy meniň başlyklygym astyndady.

Soňra, mallaryň we ýabylaryň köp gelyändigine görä, ýabylary rekvizisiýalamak üçin ýörite komissiýa bellendi, Meniň başlyklygym astyndaky komissiýa şu wagta çenli goşunlardan we ilatdan segsen baş müňe çenli goýun, dört mün dokuz ýüz düýe, iki mün, bir ýüz otuz sygyr we bir ýüz alty sany gäwmiş kabul etdi, general Madritovyň buýrugy boýunça sygyrlaryň we goýunlaryň bir bölegi göçürilip getirilen rus ilatynyň posýoloklary pitneçiler tarapyndan talanan watgynda olaryň çeken zyýanynyň öwezini dolmak üçin şolara berildi. Galan sygyrlaryň hemmesi we goýunlaryň kyrk dört müňe golaýy Esengula iberildi hem-de duzlamak we hereket edýän goşuna ibermek üçin Bütinrussiýa zemstvo soýuzynyň upolnomoçennysyna tabşyryldy. Rekvizirlenen düýeleriň iň güýçlülerinden bir müň baş ýüz altmyşysyny transportlary

döretmek için intendant gullugyna berilmeli edildi, bu iş häzirki wagtda gutaryp baryar. Düýeleriň bir bölegi Gürgen otrýadynyň bölümlerine agyr ýükleri daşamak için wagtlaýyn peýdalanmaga berildi, galanlary Zakaspi oblastynyň admnistrasiýasyna tabşyrmak için ýakyn günlerde Beum-Başıýä iberilýär.

Pitnäni köşeşdirmek boýunça goşunlaryň öňünde goýlan wezipäniň çözüldigine görä, göçegçilik ýerlerine we obalara aýlanyp, bar bolan mallaryň hem-de öýleriň sanyny, jezalandyryş ekspedisiýalary wagtynda goşunlar tarapyndan eýýäm alnan mallaryň we öýleriň sanyny aýdyňlaşdyrmak arkaly mundan beýläkki rekvizisiýany komissiýalaryň özleri geçireler, berilmeli mallaryň we öýleriň berilmedik bölegini zor edip almak baradaky işi göçegçilik ýerlerinde geçirmeli bolar, sebäbi öýleriň we malyň sany hakynda bizde barlanylýan hiç hili maglumat ýok diýen ýalydyr, şonuň ýaly-da bu zatlary goşunlaryň haýsy obalardan we näçe alandygy belli däl.

Bu hakyky barlagy geçirmek için men komissiýanyň ygtyýaryna berlen ofiserleri we meniň ygtyýaryma iberilen 3-nji Teke işçi sotnyýasyny peýdalanmak isleýärin, bu sotnyýany ýomutlardan alnan ýabylaryň hasabyna atly sotnyýa etmek zerur, muňa şu wagta çenli rugsat ýok, bu bolsa işi bökdeýär, Kümmet-howzuň töweregindäki çomur, ganýokmaz, tatar, salah [salak bolmaly-AG] we gojuk taýpalaryndan başga, gozgalaň wagtynda bu ýerde bolan ähli ýomutlar Madritovyň, buýrugy boýunça rekvizisiýa degişlidir.

Sarysuw derýajygynyň we Karnowsuwuň [Garnawa bolmaly-AG] boýunda ýaşayan obalardan başga, Gökleňler hem rekviziýadan boşadyldy. Ol obalardan bolsa özleriniň pitneçilere azyk we mal iýmini berendikleri için topalaňçylardan alynýanynyň diňe ýarysy möçberinde rekvizisiýa almak buýruk edildi.

Sarysuwuň ýakasynda ýaşayan obalardan goşunlara yhlas bilen kömek berendikleri için Işan obasy [Kerim işan] we Bandyr [Baýandyr] obasy rekvizisiýadan boşadylýar.

Diňe bir Işan obasyndan başga, rekvizisiýadan boşadylanlary-da aradan aýyrman, hemme ýomutlaryň we gökleňleriň ähli ýabylaryny hem-de eşeklerini

almak buýruldy, bu soňky buýruk ekerançy ýomutlar we gökleňler üçin has agyr bolar, çünki olaryň düýeleri ýok hem-de olar özleleriniň ýaşamagy üçin zerur ýük daşayyş serişdelerinden bütinleý mahrum bolarlar, sebäbi bu taýpalaryň ýabylarynyň aglaba köpüsi ýomut tohumyna degişli däl-de, ýabylaryň işçi tipine degişlidir, men iş ýabylarynyň we eşekleriň olara galdyrylyp, diňe ýomut tohum atlaryny almagy ölkäniň naçalniginden haýyş ederdim, ähli gökleňleriň hem-de parahat bolup galan ýomutlaryň gozgalaňa gatnaşmandygy we azyk önümleri, ot-ıým, öý hem-de ýük daşayyş serişdeleri bilen üpjün etmekde rus goşunlaryna yhlasly kömek berendikleri üçin munuň özi has hem adalatly bolardy.

Mende bar bolan maglumatlara görä, ozalky arçyn Mergeniň obasyndan başga, gozgalaňyň esasy günäkärleri bolan rus raýatlygyndaky göçegçi ýomutlaryň hemmesiniň öz bermeli işçileriniň degişli sanyny bermän, şonuň ýaly-da ýaraglary, öýleri we özlerinden jerime görnüşde almaga degişli mallary tabşyrman, Zakaspi oblastyna göçüp gitmäge ýetişendiklerini munuň üstüne goşup aýtmagy öz borjum diýip hasap edýärim. Adalatlylyk bu zatlaryň hemmesini olardan zor edip almagy hem-de olaryň çäre görülmän galdyrylmazlygyny talap edýär.

Şu ýokarda beýan edilenleri Sizin alyhezretiňiziň dykgatyna ýetirýärim.

Gol çeken: komissaryň wezipesini ýerine ýetiriji, polkovnik Mihaýlow.

Gol dogry: iş dolandyryjynyň deregine, praporsçik (gol düşnükli däl).

Vosstanie 1916 g. v Turkmenii... — S. 205—207.

№ 118

Polkovnik Han Ýomudskiniň telegrammasy

Asgabat oblast komissary Dorrere,

Krasnowodskiden № 90. Kabul edildi

3-IV-1917 ý. 90/1077

Han Ýomudski

Gürgeniň tozdurylan ilaty, ilatdan zor bilen alnan ähli mallaryň martyň dowamynda ilata gaýtarylyp berilmegini buýrmagyňyzy haýyş edýär. Kvitansiýa berilmän alnan öýler hem ilata gaýtarylyp berilmeli, kvitansiýa berlip ilatdan alnan öýler üçin bolsa pul tölenmeli, goşunyň hajatlary üçin ilatdan alnan öýler gaýtarylyp berilmeli we galyberse-de, ilatdan alynýan her hili täze rikvizisiýalar bes edilmeli, çünki ilat halys tozduryldy we oňa açlyk howpy abanýar. Birnäçe gün mundan öň söwda etmek we gaýyklarda harytlary getirmek türkmenlere gadagan edildi; bu gadagan etmäni ýatyrmagy haýyş edýärler.

Bu buýruklary komissaryň we Gürgendäki goşunlaryň naçalnigi arkaly amala aşyrmak zerur.

Türkmenleriň wekil bellemegi boýunça Han Ýomudskiý.

Vosstanie 1916 g. v Turkmenii... — S, 241—242.

Harby ministre general-ad'ýutant
Kuropatkiniň dokladyndan göçürme

Naturýal borjy pul salgydy bilen çalşyrmak hakyndaky isleg hem-de kätmen we küleň bilen işläp, sartlar ýaly, işçilere öwrülme türkmenleriň pikirine görä, urşujylar bolmaga mynasyp batyr türkmenler üçin uslyp däldigi barada närazylyk aýry-aýry toparlar tarapyndan ýüze çykan hem bolsa, işçiler ýygnamak hakynda belent buýrugyň yglan edilmegi Zakaspi oblastynda ilet tarapyndan umuman asuda garşylanyldy. Bu barada aýtmak bilen, Merv uýezdiniň türkmenleri biziň bilen ýokary hökümetiň arasynda töwellaçy bolmagy özleriniň öňki hany Güljemal handan haýyş etdiler. Özleriniň berýän adamlarynyň diňe gorag gullugyny ýerine ýetirjekdikleri türkmenlere yglan edilenden soň özlerinden eýýäm öň düzülen teke atly polky hereket edýän goşunda edermen söweş gullugyny alyp barýan türkmen taýpalaryna köpüsi— Ahalyň we Merviň (Asgabat, Tejen we Merv uýezdleriniň) tekeleri özlerinden talap edilýän adam sanyny hiç bir garşylyksyz berdiler...

Ilkinji tertipsizlikler awgustyň ortalarynda Etrek derýasynyň etraplarynda ýüze çykdy, awgustyň ortalarynda, şu aýyn 15 we 16-njy günlerinde türkmenler garawullaryň sanawlaryny düzmek üçin Gurbanýazyň sebitlerine gelen Çekişler pristavyna ýaragly garşylyk görkezdiler... Aýyň ikinji ýarymynda ýomutlaryň uly märekeleri rus çäklerinden pars sähralaryna göçip başladylar. Bu göçhä-göçlük sentýabrda hem dowam etdi, özünem Krasnovodsk uýezdinden ýomutlaryň 2 000-den-de köp öýlusi Persiýa geçüp, japarbaýlar we ak Atabaýlar taýpalarynyň örän köp bölegini öz tarapyna çekdiler...

Sentýabryň 25-nden 29-a çenli türkmen taýpalary Gürgen derýasynyň etraplarynda rus mülkleriniň, 3-sini derbi-dagyn etdiler we biziň kloniýalarymyzyň üstüne ençeme gezek çozdular, şonda 4 oba weýran edildi we

2 oba uly zyýan ýetirildi, bu obalaryn ýaşajýlary rus goşunlarynyň goragy astynda Kümmet-howuzyň ýanyndaky obalary äkidildi.

Biziň araba kerwenini hem-de azyk transportyny goramak üçin 100 naýzaly we 150 gylyçly, üç pulemyotly iki toply 30-njy sentýabrda Çatly galasyndan Kümmet-howza ugran otrýadymyz ýolda barýarka pitneçileriň çalt atýan tüpeňler bilen ýaraglanan uly toparynyň çozuşyna 2 gezek sezewar boldy...

Etrek we Gürgen etraplarynda bolup geçen wakalar oktyabr aýynda Zakaspi oblastynyň Persiýanyň ýakynyndaky başga ýerlerine-de öz täsirini ýetirdi, bu wakalar biziň Tejen sebitindäki demirýol desgalarymyza, stansiýalarymyza talaňçylykly çozmak hem-de demirýol relslerini, köprüleri haraplamaga synanyşmak formalarynda ýüze çykýardy. 6-njy oktyabrda Tejen şäherine duýdansyz çozmaga edilen synanyşygyň öz wagtynda öňi alnyp, ol yzyna serpikdirildi, şonda atyşyk wagtynda biziňkilerden aşaky çinlileriň 8-si öldürildi we Köpri sakçysy agyr ýaralandy. İlat tarapyndan berlen stražniklerden Saragt şäheriniň ýakynynda toparlar düzülende bu topary zorluk arkaly almak maksady bilen üstümize çozuş edildi, emma ol Tejene sag-aman geldi...

Ýomutlara garşy hereket etmek üçin dekabryň başlarynda general Madritovyň umumy naçalnikligi astynda Gürgen otrýadyny emele getiren, aziýa möçberi boýunça örän uly guýç (6 batalon, 15 sotnyá, 18 top we 17 pulemyot) toplanyldy...

Dekabryň dowamynda general-leýtenant Madritovyň ekspedisiýasy wagtynda biziň ýitgilerimiz şu aşakdakylardan ybarat boldy: ofiserleriň 2-si we aşaky çinlileriň 30-sy öldürildi, aşaky çinlileriň 28-si ýaralandy hem-de aşaky çinlileriň 2-si dereksiz ýitdi. Ýomut pitnesiniň bütin dowamynda bolsa ofiserleriň 2-si we aşaky çinlileriň 59-sy öldürildi, ofiserleriň 2-si we aşaky çinlileriň 59-sy ýaralandy hem-de aşaky çinlileriň 3-si dereksiz ýitdi. Bulardan başga-da, telegraf çinovníkleriniň 1-i öldürildi. Göçürilip getirilen ruslaryň arasyndaky ýitgi heniz aýdyňlaşdyrylanok, emma ujypsyz: olaryň çeken maddy ýitgileri bolsa takmynan 300 000 manat töweregidir.

Ýomut türkmenleriniň baştutanlarynyň tutulyp bize berilmegi hem-de olaryň esasy baştutany Babagylçyň ötüňç sorap gelmegi bilen, häzir bütün Türküstan ülkesinde tertipsizlikler we gozgalaň ýatyryldy diýip ykrar etmek bolar. Harby çäreleriň görülmegi hem-de özünden nämäniň talap edilýändiginiň ilata asudalyk bilen düşündürilmegi, eger talaplar ýerine ýetirilmese, özüne nämäniň garaşyandygynyň berk görkezilmegi ýerli ilaty akylyna aýlandyrdy. Rus häkimiýetine garşylyk görkezmäge güýjüniň çatmajakdygyny ol ykrar etdi we işçileri bermek hakyndaky belent erk-islegi hemme ýerde ýerine ýetirýär...
...Türküstan ülkesinde tertipsizlikleriň esasy sebäpleri!

a) Türküstantyň ýerli ilatynyň işçi bermäge çagyrylmagynyň tertipsizlikleriň bahanasy hem-de iň ýakyn sebäbi bolandygy gümansyzdyr. İşçileri dessine bermegi talap edip, örän howlukmaçlyk bilen berlen bu çagyryş ölkäniň ilatynyda, administrasiýasyny-da agyr ýagdaýda goýdy. Maşgala sanawlarynyň bolmazlygynda we ýaşlary boýunça ilatyň registrasiýasynyň bolmazlygynda ölkäniň 19-dan 31 ýaş çenli erkek ilatynyň işçilige berilmeginiň talap edilmegi tehniki taýdan ägirt uly kynçylyk bolup durýardy we şol bir wagtyň özünde hasyl ýygnamak boýunça işleriň gyzgalaňly döwründe esasy işçi güýjüni almak bilen, ölkäniň ilatyny iňňän agyr ýagdaýa saldy.

Her hili myş-myşlar halkyň arasynda çalt ýaýraýardy we ony çuň tolgundyryýardy. İşçileriň ýygnalmagy ýerli ilatyň harby borçlulyga aç-açan görünüşde çekilmegi bolup durýar-myş diýen habar örän erbet täsirli boldy. Olaryň ýerlerini göçürilip getirilen ruslara bermek maksady bilen olary gyrmak üçin bu işçiler hakyky uruş hereketiniň sferasynda işlediljekmiş diýen ýaly myş-myşlar hem ilaty tolgundyryýardy. Sud seljermesiniň aýdyňlaşdyryşy ýaly, ýerli ruhanylaryň käbir wekillerinin gatnaşmagy bilen syýasy äheňde hem käbir halatda ýerli ilatya arasynda agitasiýa ýöredilýärdi...

b) 1887-nji ýylda Türküstan ülkesiniň dolandyrylyşy baradaky ýagdaýdan närazylyk...

...Ýerli ilatyň tertipsizligini döreden bu umumy sebäplerden başga, Türküstanyň ýerli ilatynyň aýry-aýry toparlarynyň arasynda öz ýagdaýyňdan närazylygyň soňky 30 ýylyň içinde toplanyp gelmeginiň sebäplerini Siziň imperator alyhezretiňize habar bermegi özümiň Size tüýs ýürekden wepalylyk borjum hasap edýärim.

Bu sebäpleriň iň esasylyry şu aşakdakylardan ybarat:

Türküstanyň ýerli oblastlarynyň üçüsiniň oturymly ilatynda...

gyrgyz ilatynda...

türkmen ilatynda

Türkmen ilatynyň esasy köpçüligi bolan tekeler asuda boldular.

Bu ilat tarapyndan doly suratda diýen ýaly berlen teke polky biziň şöhratly goşunmyzyň hatarlarynda edermenlik bilen söweşdi...

Hywa hanynyň tabynlygyndaky ýomutlaryň beýleki topary Hywa hanlygynyň ilatynyň ýaşayşynyň asuda geçmegine häzire çenli hem uly wehim bolup durýar...!

Soralýar

Türkustandan işçileri ibermek boýunça we belent erk-islegiň ýerine ýetirilmegine garşylyk görkezeneri köşeşdirmek boýunça Siziň imperator alyhezretiňiziň erk-islegini ýerine ýetirmek mynasybetli özümiň geçiren ähli çärelerimiň arasynda men döwlet tertip-düzgünini goramak hem-de saklamak üçin harby ýagdaý boýunça şu aşakdakylary amala aşyrdym:

...8. Gürgen derýasynyň basseýninde ýomut türkmenleri köşeşdirilenden soň özümiň ýarag güýji bilen eýelän territoriýamyz bolan Astrabat welaýatynda galmagy dowam etdirmek...

9. Gürgeniň, Garasuwuň we Etregiň jülgelerinde eýelän meýdanymyzyň mümkin boldugyça köp böleginiň köplenç uruşda tapawutlanan aşaky çinli urşujylara rus kolonizasiýasy bolup hyzmat etmegi üçin aýratyn aladalanmak...

Göçürmä gol çeken: Türküstan harby okrugynyň ştab naçalnigi general-maýor

Sivers. 1917-nji ýylyň 28-nji fevraly № 587

Daşkent şäheri

Vosstanie 1916 g. e Turkmenii. — S. 210—227.